

Grzegorz Białyński

MISJA PRUSKO-LITEWSKA
BISKUPA BRUNONA
Z KWERFURTU

MISJA
PRUSKO-LITEWSKA
BISKUPA BRUNONA
Z KWERFURTU

Edycja wspólna

Towarzystwa Naukowego i Ośrodka Badań Naukowych
im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie,

Zakładu Historii Krajów Nadbałtyckich
Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych
UWM w Olsztynie

oraz

Towarzystwa Naukowego „Pruthenia”

MONUMENTA LITERARIA PRUSSIAE

Grzegorz Białyński

MISJA
PRUSKO-LITEWSKA
BISKUPA BRUNONA
Z KWERFURTU

Olsztyn 2010

MONUMENTA LITERARIA PRUSSIAE

Seria C: MONOGRAFIE, nr 1

Redakcja naukowa serii:
Jan Gancewski, Bogdan Radzicki

Pozycja wydana przy wsparciu finansowym:
Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego
oraz
Marszałka Województwa Warmińsko-Mazurskiego

Na okładce fragment fresku z klasztoru na Świętym Krzyżu,
przedstawiający śmierć św. Brunona.

Redakcja:
Hanna Królikowska
Projekt graficzny okładki:
Marek M. Pacholec
Opracowanie graficzne i skład:
Marek M. Pacholec

Copyright © by Grzegorz Białuński

ISBN: 978-83-60839-38-6

Druk:
Pracownia Małej Poligrafii OBN,
10-402 Olsztyn, ul. Partyzantów 87

WSTĘP

Powroty do tego samego tematu są z pewnością trudne, ale niekiedy warte powtórnego wysiłku. Przez ten czas historyk może się wiele nauczyć, może też zmienić poglądy. Wtedy, powracając do tych samych źródeł, odkrywa w nich szczegóły niedostrzeżone poprzednio¹. Tak stało się w przypadku tej książki. W drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych pracowałem bowiem nad *Studiami z dziejów plemion pruskich i jaćwieskich*. W jednym ze studiów tam prezentowanych został podjęty problem miejsca śmierci św. Brunona². Wówczas powodem zajęcia się tym tematem była lokalna tradycja o miejscu śmierci świętego w moim rodzinnym Giżycku. Niejako przy okazji poruszyłem i inne zagadnienia, związane z ostatnią misją biskupa. W podsumowaniu zaś napisałem:

- „• Legenda o śmierci świętego Brunona w okolicach Giżycka powstała dopiero w początkach XX wieku za sprawą H.G. Voigta, którego poparł następnie miejscowy kronikarz E. Trincker;
- Brunon udał się do Prus, a dokładniej do wschodniej Jaćwieży, gdzie zaraz po wkroczeniu nawrócił całe pulko z jego naczelnikiem Nethimerem (pulko w jaćwieskiej ziemi Deynowa?);
- Następnie Brunon kontynuował misję już na Litwie, ale spotkał się z niechęcią miejscowego naczelnika, który za zgodą wiecu skazał misjonarzy na śmierć (pogranicze z Rusią, na północ od Merecza, może nad rzeką Strawą?);
- Zarówno w Jaćwieży, jak i na Litwie naczelna władza spoczywała jeszcze w ręku wiecu, jego decyzje były obowiązujące dla wszystkich, wyłamują-

¹ Por. L. Génicot, *Powstaje nowy świat. Studium o kulturze i cywilizacji wieków średnich*, Warszawa 1964, s. XXIV.

² G. Białuński, *Studia z dziejów plemion pruskich i jaćwieskich*, Olsztyn 1999, s. 120–135, tekst ten ukazał się też w języku litewskim: *Šv. Brunono mirties vieta*, Lietuvos istorijos metraštis, Vilnius 1997, s. 5–20.

cych się woli wiecu skazywano na śmierć; choć znaczenie tam naczelników było większe niż na właściwych ziemiach pruskich;

- Jaćwięgowie posiadali bałwany poświęcone bóstwom, znali i stosowali <<próbę ognia>>³.

Z wieloma ustaleniami nadal się zgadzam, choć mogą one być znacznie lepiej uargumentowane. Z jednej tezy muszę się jednak zdecydowanie wycofać, mianowicie z miejsca śmierci św. Brunona w rejonie na północ od Merecza (i rzeki Strawy). Stąd też powstał pomysł tej książki. Pomysł tym bardziej uzasadniony, że jak do tej pory nie powstała monografia misji pruskiej św. Brunona, w przeciwieństwie do misji pruskiej św. Wojciecha⁴. Co więcej – św. Brunon nie doczekał nawet nowoczesnej biografii⁵.

W tej krótkiej rozprawie postaram się ukazać komplementarnie losy ostatniej wyprawy misyjnej biskupa Brunona, nazwanej przeze mnie „misją prusko-litewską”. Jednym z założeń pracy jest spojrzenie na misję również od strony pogan, a zatem wyjaśnienie pewnych zdarzeń w świetle naszej wiedzy o Prusach i Litwinach. Na końcu zamieszczono załącznik, w którym omówiłem niektóre tradycje, związane z pobytem lub miejscem śmierci św. Brunona.

Szczególłą wdzięczność i serdeczne podziękowania winien jestem prof. Sławomirowi Józwiakowi oraz prof. Beacie Możejko za wszelkie uwagi, które pozwoliły mi udoskonalić tę pracę.

³ G. Białuński, *Studia*, s. 135.

⁴ Por. S. Mielczarski, *Misja pruska świętego Wojciecha*, Gdańsk 1967.

⁵ Takiej doczekał się w końcu św. Wojciech, por. G. Labuda, *Święty Wojciech. Biskup – męczennik. Patron Polski, Czech i Węgier*, Wrocław 2000. Już po złożeniu książki do druku ukazała się praca autorstwa J. Tyszkiewicza, *Brunon z Querfurtu w Polsce i krajach sąsiednich w tysiąclecie śmierci 1009–2009*, Pułtusk 2009, którą jednak także trudno uznać za pełną biografię, raczej za zbiór szkiców.

OSTATNIA MISJA I Miejsce Śmierci Świętego Brunona w dotychczasowej historiografii

Na temat misji pruskiej, a zwłaszcza miejsca śmierci św. Brunona-Bonifacego w historiografii panuje znaczne zróżnicowanie zdań. Nie sposób omówić tu całej tej literatury, poprzestanę na ukazaniu najważniejszych poglądów, jak też tych najbardziej oryginalnych. Dotychczas najlepiej, co nie oznacza, że kompletnie, literaturę tę zestawiała I. Leonavičiūtė⁶. W Prusach pierwszą o nim wzmiankę dał najpewniej J. Leo. Nie podał jednak ani daty rocznej, ani miejsca męczeństwa, poprzestając na wskazaniu kierunku pruskiego (najwyraźniej za Thietmarem)⁷. Pojawienie się w pruskiej historiografii owej wzmianki o św. Brunonie należałoby wiązać z pierwszym wydaniem kroniki Thietmara w 1580 i 1600 r.⁸ oraz z wprowadzeniem św. Brunona do oficjalnego *Martyrologium rzymskiego* w redakcji Baroniusza w 1584 r.⁹ Niezależnie

⁶ *1009 metai: Šv. Brunono Kverfurtiečio misija*, sud. I. Leonavičiūtė, Vilnius 2006, s. 221–231; tutaj też zebrane krytyczne wydania tekstów źródłowych, poświęconych ostatniej wyprawie misyjnej św. Brunona. Według tych wydań cytowane są one w tej pracy. Przegląd ważniejszych prac poświęconych św. Brunonowi zob. też J. Strzelczyk, *Naukowe pokłosie milenium św. Wojciecha*, Nasza Przeszłość, 2002, 98, s. 26–28.

⁷ J. Leo, *Historia Prussiae*, Brunsbergae 1725, s. 46; por. ks. J. Leo, *Dzieje Prus*, z braniewskiego wydania roku 1725 przełożył Bp Julian Wojtkowski, Olsztyn 2008, s. 61–62.

⁸ M.Z. Jedlicki, *Wstęp*, w: *Kronika Thietmara*, tłumaczenie, wstęp i przypisy M.Z. Jedlicki, posłowie K. Ożóg, Kraków 2005, s. XXXIX. Ponadto w 1606 r. ukazało się tłumaczenie kroniki na język niemiecki (ibidem, s. XLIII).

⁹ W. Nowak, *Św. Bruno z Kverfurtu i jego kult w diecezji warmińskiej*, Studia Warmińskie, 1982, t. 19, s. 67; por. C. Baronius, *Tractatio de Martyrologio Romano*, http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1538-1607__Baronius._Caesar__De_Martyrologio_Romano__LT.doc.html, dostęp 22.04.2009, s. 282, pod 15 października; por. *Martyrologium rzymskie oraz elogia świętych i błogosławionych z niektórych martyrologiów zakonnych*, prze-

ŻYCIE I DZIEŁO ŚWIĘTEGO BRUNONA

Nie znamy dokładnej daty narodzin przyszłego świętego, nastąpiło to gdzieś około 974 r.¹⁰⁴ Pochodził on z zamożnej rodziny saskiej, *szlacheckich Panów z Kwerfurtu* (*nobiles domini de Querenforde*). Pierwszym znanym imiennie przedstawicielem rodu był jego ojciec Brunon I „starszy” (zmarły między 1009 a 1013 r.). Jego małżonką, a zatem matką Brunona II „młodszego” była Ida¹⁰⁵. Spokrewniony z rodem był m.in. słynny niemiecki kronikarz Thietmar¹⁰⁶. Według tradycji kwerfurckiej, choć św. Brunon był najstarszym dzieckiem, to został wykształcony i przeznaczony *służbie Bogu i Kościoła*. Stało się tak na skutek złożonej przez rodziców przysięgi¹⁰⁷. Na zamku w Kwerfurcie pozostali jego młodsi bracia – Gebhard (choć zmarł wcześniej, to jego potomkowie przejęli dobra¹⁰⁸), Dietrich i Wilhelm¹⁰⁹.

Św. Brunon wykształcenie otrzymał w szkole katedralnej w Magdeburgu w latach 985–994¹¹⁰. Z kroniki Thietmara wiemy, że inicjatorką wysłania św. Brunona do tej szkoły była jego matka Ida¹¹¹. Szkoła katedralna w Magdeburgu, kierowana wtedy przez filozofa Gedдона, uchodziła za jedną z lep-

¹⁰⁴ W. Meysztowicz, *Szkice*, s. 11.

¹⁰⁵ Por. *Die edlen Herren von Querfurt*, s. 3, 7, 18.

¹⁰⁶ *Thietmari Chronicon*, w: *1009 metai* (dalej: Thietmar), ks. VI, 94, s. 82.

¹⁰⁷ Por. *Fundatio ecclesie collegiate Quernfurtensis*, w: *1009 metai*, s. 154; C. Spangenberg, op. cit., s. 124; A. Kolberg, op. cit., s. 21.

¹⁰⁸ Wymarli dopiero w końcu XV w. (1496 r.), a jednym z późniejszych przedstawicieli rodu był mistrz krajowy w Prusach Meinhard von Querfurt (1288–1299), por. H.G. Voigt, *Brun von Querfurt und die Bedeutung*, s. 488; por. H. Helbig, *Der Wettinische Ständestaat: Untersuchungen zur Geschichte des Ständewesens und der landständischen Verfassung in Mitteleuropa bis 1485*, Münster–Köln 1955, s. 117–123; *Die edlen Herren von Querfurt*, s. 3–7.

¹⁰⁹ *Fundatio ecclesie collegiate Quernfurtensis*, s. 154.

¹¹⁰ W. Meysztowicz, *Szkice*, s. 12.

¹¹¹ Thietmar, ks. VI, 94, s. 82.

MISJA PRUSKO-LITEWSKA

ŹRÓDŁA

Czas na analizę przekazów źródłowych, odnoszących się do misji św. Brunona. Podstawę tworzą źródła najstarsze XI-wieczne, prawie współczesne omawianym wydarzeniom; są to źródła pochodzące z czterech niezależnych wersji.

Wersja saska

Pierwsza wersja pochodzi z Saksonii i przechowała się przede wszystkim w trzech źródłach: w kronice Thietmara²¹⁶, *Annales Quedlinburgenses*²¹⁷ oraz *Gesta archiepiscoporum Magdeburgensium*²¹⁸. Wydaje się, że wszystkie one powstały niezależnie od siebie, ale przy wykorzystaniu po części wspólnych źródeł. Na to wskazują zasadnicze podobieństwa merytoryczne owych zapisek, przy wyraźnych ich różnicach stylistycznych (zob. dalej). Zapisy w *Annales Quedlinburgenses* były opracowywane wówczas na bieżąco, mianowicie od około 1008 do początku 1016 r., kiedy nastąpiła krótka przerwa do początku lat dwudziestych²¹⁹. W przypadku naszej zapiski jest oczywiste, że została dopisana pod 1009 r. nie wcześniej niż ok. 1020 r., gdyż św. Brunon występuje

²¹⁶ Thietmar, ks. VI, 94–95, s. 82–85; polskie tłumaczenie *Kronika Thietmara*, s. 168–169.

²¹⁷ *Annales Quedlinburgenses*, w: *1009 metai*, s. 72; krytyczne wydanie z obszernym omówieniem zob. *Die Annales Quedlinburgenses*, hrsg. von M. Giese, w: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*, Hannover 2004.

²¹⁸ *Gesta archiepiscoporum Magdeburgensium*, s. 108–111, studium źródłoznawcze o tym przekazie zob. B. Schmeidler, *Die wahre Zusammensetzung und Entstehungszeit der Gesta archiepiscoporum Magdeburgensium bis 1142*, Sachsen und Anhalt, 1938, Bd. 14, s. 40–81.

²¹⁹ M. Giese, *Einleitung*, w: *Die Annalen Quedlinburgenses*, s. 49–52, 56–57.

Spis treści

WSTĘP	5
OSTATNIA MISJA I MIEJSCE ŚMIERCI ŚWIĘTEGO BRUNONA W DOTYCHCZASOWEJ HISTORIOGRAFII	7
ŻYCIE I DZIEŁO ŚWIĘTEGO BRUNONA	24
MISJA PRUSKO-LITEWSKA	41
Źródła	41
Tło polityczne misji do Prus i Litwy	50
Podróż do Prus	63
Ochrona pogranicza u Prusów	67
Królowie, a nie naczelnicy?	69
Chrzest Nethimera	76
Próba ognia	80
Ku upragnionemu męczeństwu	86
Potrójna śmierć?	88
Data męczeństwa	97
Towarzysze świętego Brunona	99
Miejsce śmierci – Prusy czy Litwa?	103
Losy ciał męczenników	119
ZAKOŃCZENIE	127
APPENDIX	131
Giżycka tradycja świętego Brunona	131
Tradycja łomżyńska	135
Tradycja wiska	139
Bibliografia	141
Zusammenfassung	166
Indeks	169

Inhaltsverzeichnis

EINLEITUNG	5
DIE LETZTE MISSION UND DER ORT DES TODES DES HL. IN DER BISHERIGEN GESCHICHTSSCHREIBUNG	7
LEBEN UND WERK DES HL. BRUN	24
DIE PREUSSISCH-LITAUISCHE MISSION	41
Quellen	41
Der politische Hintergrund der Missionereise nach Preussen und Litauen	50
Die Reise nach Preußen	63
Grenzschutz bei den Preußen	67
Könige und nicht Führer?	69
Die Taufe Nethimers	76
Die Feuerprobe	80
Zum ersehnten Martyrium	86
Dreifacher Tod?	88
Das Datum des Martyriums	97
Bruns Gefährten	99
Der Ort des Todes – Preußen oder Litauen?	103
Die Schicksale der Märtyrerleichname	119
SCHLUSS	127
APPENDIX	131
Die Lötzener Tradition über den hl. Brun	131
Die Tradition von Łomża	135
Die Tradition von Wizna	139
Bibliographie	141
Zusammenfassung	166
Register	169